

Драги Миленковић

ТЕЗЕ О КЊИЖЕВНОМ СТВАРАЊУ И РЕВОЛУЦИЈИ

I

Ослободилачке и револуционарне борбе овога столећа посебан су феномен у историји људског рода. Као изразит и самосвојан пример тога феномена јесте и ослободилачка и револуционарна борба народа и народности Југославије и као целине и као сваког њеног националног дела посебице под руководством КПЈ. У чему је суштина посебности тога феномена?

Ово столеће везано је: а) за два светска рата, који су били последице врхунца дозревања империјализма; б) за победу идеја Париске комуне започету лењинском Октобарском револуцијом у Русији и настављену у још недовршеним социјалистичким револуцијама у свету, међу којима је победа револуције у Југославији била прва иза Октобарске; ц) за народноослободилачке и антиколонијалне борбе у Африци, Азији, Латинској Америци и на свим отоцима Индијског, Тихог и Атланског океана. Тако је ово столеће постало век корених економских, социјалних, политичких и културних промена у целом свету. Перспективе тих промена садржане су у социјалистичком преображају целог света и сваке поједине земље у одговарајућем временском трајању, што зависи од историјских наслеђа и сопствених услова сваке од њих и односа у осталом свету.

Узимајући у обзир само глобалне компоненте тога присутног светског процеса, ове трансформације се обично свде на друштвено-економске, друштвено-политичке и културне, уз посебно наглашавање социјалних обележја. Ове Тезе расправљају само о неколиким елементима садржаним у културној компоненти. При томе се полази са културно-историјског односно философско-историјског становишта. Ова компонента још није привукла довољно пажње, па се у историографији доста често о њу оглушује. То доводи до непотпуног и нецеловитог историјског интерпретирања односно приказивања историјских раздобља, догађаја и личности.

II

Ово излагање је саставни део целовите и синтетичне студије „Социјалистичка хуманистичка ренесанса“.¹ У њој се културно-историјски и философско-историјски анализује утицај нашег културног блага и наслеђа, као стваралачке традиције, на токове, тековине и будућа наслеђа, Револуције. Сврха тога је да се разјасни утицај Револуције на реafirмацију, стварање и богаћење наших свеукупних вредности и наслеђа. То разматрање је истовремено повезно и за улогу и утицај културних наслеђа, тековина и остварења на целовит човек и људски преображај кроз социјалистички хумани и револуционарни континуитет и делатност човека.

Ова прва, стварна, дубока, далекосежна и свеобухватна ренесанса човека, његовог стварања кроз векове и данас, његово ослобађање сопствене стваралачке и делатне личности кроз демократски процес самоорганизовања и самоуправе, јесте основна хумана садржина човековог целокупног дела. Из тога се рађа нови, преображени свет са свим економским, политичким, културним, социјалним, националним и, управо зато, људским слободама као реалним хуманим оквиром живота и стварања. Ту се, као основно, укључује питање: Како Револуција размиче стваралачке оквири и ослобађа снаге стваралаца?

Приступајући тој студији, аутор је морао разјаснити посебно питања: традиција и револуција; наша културна наслеђа; основне компоненте историје Револуције као чиниоца човековог стварања и, најзад, смисао социјалистичке хуманистичке ренесансе која проистиче из свега тога. Сви ти чланци, огледи, полемике и научна саопштења имали су особине дела истргнутог из шире целине. Таквог су карактера и ове Тезе. И сама тема социјалистичка хуманистичка ренесанса само је део глобалне теме о култури и револуцији те има првенствено друштвено-акциони карактер као тема човекове и друштвене непосредне праксе.

Као саставни део те теме праксе, ове Тезе узгредно анализују схватања, гледишта, односе, реалне правце и заблуде у погледу умтеничког стварања и уметника, али Тезе првенствено узимају у обзир само литературу и делимично науку и друге умет-

¹ Научни прилаз овој веома значајној компоненти Револуције и њених тековинама, наслеђу и традицијама није могао да буде сведен на смирени језик историчара. Није разлог *licentia poetica*. По среди је тежња да се сопственим језиком и говором Револуције и њених стваралаца интерпретира њихова аутохтона стваралачка снага и револуционарна ре. Јер ту се садржи синтеза човекових чула, дух, свести, морала, моћи стварања и непрекидане битке. Ту су говором и гласом стваралаца казиване две лепоте. Прва од њих је визија, снови, жеље, дочарани нови свет и човек у њему. Друга је свеукупне тековине и порука Револуције. Зато је у Тезама говорено и тим сопственим језиком.

ничке родове као подручја човекове и људске делатности.² Тезе полазе од лако доступних чињеница и података — од књига и писаца. При томе се узима у обзир синтетична целина, а не разбијени и посебни подаци. У центру пажње је, дакле, целина, а не поједино писац и његова дела. Ретроспективан на целину онога што је остварено и постигнуто, а интроспективан на оно што револуционарна мењања инаугуришу, овај поглед је усмерен на отварање ширег видокруга и перспективе, а не на побијање односно одбрану појединог или неколиких књижевних праваца, групе књижевника им чак дела појединог писца. У том смислу он и јесте културно-историјски и филозофско-историјски. То је само саставни део аргументације онога о чему је размишљано и расуђивано.

Као нетенденциозно одабрани примери дела и аутора који се овде помињу не заклањају и не искључују све друге ствараоце; напротив, они су само делић њих. Не просуђује се, према томе, о делима и писцима који су поменути, нити се игноришу они непоменути. Овде се размишља о целокупном књижевном наслеђу и редовној жетви, о свеукупном стварању као традицији, о односу Револуције према њему или, тачније речено, о позитивном утицају Револуције на стварање и ствараоце.³ Нису при томе заборављене нити апстраховане разне тенденције оживљавања и негативних наслеђа из прошлости и негативних традиција. Овде је реч само о позитивним и стварним вредностима нашег дугог културног наслеђа из сопственог стварања и осталог света, из прошлости и данашњице. Одлучно је одбачен сваки културни шверц и назадне тенденције и покушаји.

Приступајући овом огледу, као и целокупној студији о социјалистичкој хуманистичкој ренесанси, аутор је полазио од тенденција прогресивног друштвеног развитка и целокупног човековог и људског преображаја започетог у ово наше време, те је настојао да из анализа потреба, савремених националних и светских феномена, одгонета ово доба, формира и образложи своју визију у односу на судбину и улогу књижевних дела и њихових стваралаца. Заступајући и бранећи ту „своју“ визију и у овом, као и у свим другим релевантним огледима, чланцима и саопштењима, аутор настоји само да верно интерпретира постојећу и будућу стварност. Основни концепт социјалистичке хуманистичке ренесансе, свога виђења овога нашег доба и друштвеног мењања, аутор је прецизирао у својим другим објављеним и саопштеним радовима. Али је, ипак, неопходно да се то схватање и став изложи и овде бар у најсажетијем облику.

² У овим Тезама се не говори о преведеним књижевним делима од почетка Револуције до данас. Разлог је временска ограниченост и немогућност да се та подтема сведе на успутни осврт.

³ Ликовна и музичка остварења у Револуцији и њеном континуитету захтевају посебно разматрање по својој улози, оствареном обиму и квалитету. Овом приликом то није било могуће, па су та подручја стварања само додирнута.

Ми и свет око нас данас живимо у најкрупнијем и најрадикалнијем прелазном периоду из једне у другу друштвено-економску формацију. Тачније одређено: живи се у прелазном периоду између свих класних друштвено-економских формација и епохе бескласног, комунистичког друштва. У току нашег живота отпочело је дотрајавање и распадање целокупног класног поретка са свим његовим рецидивима из свих класних формација. Отпочео је самим тим и човеков и људски продор према бескласном комунистичком друштву. Мало или нимало је вероватно да га може зауставити или из корена деформисати постојећи капиталистички свет и разне крупне и ситне деформације у разним социјалистичким срединама. Један од веома значајних путева да се, тамо где постоји, укине изолација и самоизолација социјалистичког света, јесте у томе да се он отвори за пријем истински вредних културних наслеђа. То у ствари значи: да се истовремено одбрани од најезде назовивредности и сваког покушаја класног шверца и невредности из прошлости и околног света.

Социјалистичка хуманистичка ренесанса израста на тим фронтovima и на томе светском попришту. Њена снага и величина је у томе што представља интелектуално-умтеничку баштину и континуитет свих вредности из прошлости обogaћен онима из садашњице, те, на тај начин, ствара основицу и окосницу за рађање нових вредности у будућности. У томе је њен историјски, културни, уметнички, друштвени, филозофски, етички и стваралачки смисао односно утицај на свеукупно и свестрано мењање човека, људи и света данас и сутра. У том склопу је садржано и стварање нових револуционарних традиција као резултата самог тока стварања нових вредности.

III

Један од задатака овог излагања јесте да се скрене научно-истраживачка пажња на неколико основних питања. Међу прва о дњих спада и то да је Револуција, као своју тековину, створила своје сопствене традиције у погледу свеукупног, књижевног и научног стварања, своје писце и обиље њихових дела. То се кретало у три правца. Први је оживљавање и реafirмација односно баштињење стварних вредности свих векова и аутора. Други је ослобађање бројних стваралачких снага писаца до Револуције и у току ње. Сада су то повезане генерације од најстаријих до најмлађих. Трећи је доминантна присутност Револуције односно тема везаних за њу у свим врстама, родовима и облицима стварања.

Револуција је битно обогатила оне књижевности, које су имале дужи континуитет постојања и развоја, новим именима и делима уз прихватање и старијих писаца. Али, а то је далеко значајније, Револуција је отворила развојне видике и могућности и

оним књижевностима које су до ње, из разних разлога социјалног и националног бесправља, биле тек у повоју или и потпуно одсутне у нашем културно-историјском и културно-уметничком постојању и развоју. То се односило и на друге услове, садржаје и домете живота и развоја, а не само на књижевна стварања и богаћење традиција, разних националности и чак нација. Без решавања целог комплекса тих питања Револуција не би могла решити ни питање стварања.

Друго питање односи се на број читалаца и њихов састав данас, којих има неупоредиво више него у дореволюционарном периоду, и којих ће сутра бити још више. Без те појаве не би било могуће објављивање тако великог броја наслова свих па и књижевних дела, нити би могао постојати толики број стваралаца и њихових остварења. Али, за циљеве нашег социјалистичког преображаја и темпо којим би он морао тећи, тај број је скроман.⁴

Треће питање, које је везано са саму основицу друштвених промена, јесте човекова и људска потреба за књигом коју собом доноси савремени преображај света који, у крајњој консеквенци, не може бити друго сем социјалистичка хуманистичка ренесанса. Основно је, дакле, оно што нас чека, у што идемо, па је гола илузија да поглед савременог човека може да буде окренут само према прошлости и да се стварање може да задржи само на глорификацији онога што је прошло. Истина је да без прошлости и њених тековина, наслеђа и остварења нема ни садашњости или, тачније речено, светле будућности. Али, културно-историјски и философско-историјски виђено, прошлост је само већ прегажена степеница према будућности. Револуција која не би отворила развојне перспективе и могућности у будућности изгубила би име револуције. Снага Револуције наших народа и народности управо је у томе што је донела нову стваралачку праксу и традиције, што је везала цео прошли и будући развој у једно цело. То је основни извор нашег стваралачког богатства у делима и писцима.

IV

Праву окосницу овога размишљања и расуђивања чини однос писаца односно стваралаца према Револуцији и однос Револуције према писцима односно ствараоцима. То је стално међузависан и узајамно делујући однос. За писце Југославије, свих националних заједница у њој, битна је и карактеристична чињени-

⁴ Приликом размишљања о питањима која су покренута овим Тезама стално се имао у виду и податак да данас само на високим и вишим школама има безмало исти број наставника колико је пре рата било студената, а да је данас број студената шестнаест пута већи него пре рата. Такође се имао у виду податак да је само за протеклу деценију и по дипломирало 335.615 студената I и II степена. Није се улазило у размишљање колики је међу њима нужан и колики потенцијални број читалаца. Томе тек треба додати и могуће читаоце са средњим образовањем.

ца да су се, сем неколико ретких изузетака, од којих ни један нема пресудан културно-историјски и културно-уметнички значај, пре или касније повезали за развој и тековине Револуције и њену победу.

У ствари, у односу на Револуцију, писци у Југославији, веома условно, могли би се распоредити у четири групе. Прва група је од почетка свога стварања живела и борила се за победу Револуције и као стваралац и као њен војник. Друга група је имала веома значајну улогу својим стварањем на развој и обликовање Револуције, револуционарне свести и борбености, али само као стваралац. Трећа група се развијала и формирала мимо токова Револуције, али је — по своме стваралачком и родољубивом осећању — прихватила стремљења, и тековине Револуције једним делом и као њен војник и, далеко већим делом, као ослобођена и ојачана Револуцијом стваралачка снага. Четврту групу писаца чине они који су се рађали и дозревали у самом огњу Револуције — прво ко борци а онда и као ствараоци. Иза њих су већ стасали писци, та велика нова група, који су били премлади или чак и нерођени да би били војници, али инспирисани њеном снагом и хуманим вредностима они су доживели Револуцију као велико човеково и људско дело и наслеђе достојно уметничког ангажовања. За све оне претходне четири поменуте групе уметничко-идејни став аутентично је изражен у песми словеначког барда Отона Жупанчића: „Веш, поет, свој долг?“ чак и без обзира на то коликим је она од самог почетка била доступна. Тај лирско-родољубиви поетски кредо изразио је суштину онога што је било садржај и смисао унутрашње борбе сваког правог стваралачког (писца, сликара, кипара, композитора, музичара, глумца и тако даље) и основица његовог стваралачког سموопредељивања. За однос књижевности и књижевника према Револуцији значајна су два податка.

Први од тих података говори о томе колико је писаца изгубило живот у Револуцији и за њу. Сведочанство и аргуменат о томе постоји у зборнику „Речи и дела“ који је објавио Савез књижевника Југославије 1961. Упркос томе то је из тога зборника од 76 писаца изостало којих десетак, т оје драгоцен и свакоме убедљив податак да је већина наших књижевника била везана за судбину Револуције. У немогућности да се у овом излагању посвети више простора тим писцима, ваља нагласити да су међу њима били књижевници потекли из свих народа и народности који живе на тлу Југославије и значили су револуционарно братство и јединство наше стваралачке снаге.

Други податак је везан за одговор на питање колики је број писаца и са коликим бројем својих дела, као војник и као стваралац Револуције, исказао снагу, величину и лепоту свеукупног револуционарног дела. Има две могућности да се добије одговор на то питање. Прва је да се узме у обзир целокупни опус свакога

писца Револуције, што је научно најтачније. Друга је да се послужи разним антологијским и сличним едицијама као узорцима. Једино из практичних разлога за израду ових Теза узета је ова друга основица.⁵ Као извор за квантитативне податке коришћене су две књиге. У зборнику „Кроз тмине и зоре“ Владо Стругар и Божо Булатовић дали су списак од 224 антологије, алманаха, зборника, збирке, избора итд. поезије, прозе, критике, есеја и др. То је објављено од рата наовамо, а својим садржајем је највећим делом везано за Револуцију. У самом зборнику „Кроз тмине и зоре“ дати су прилози из 144 изабрана остварења. Али, аутори су тој едицији дали документарни карактер и дали попис 646 аутора поезије, одвојено су приказани аутори поезије за децу и омладину, 331 аутора приповедака, од којих је доста писао и поезију, 313 аутора романа, од којих један број аутора и песама и приповедака, и 90 аутора драмских дела, од којих су појединци гајили и друге књижевне родове. Аутори су дали и списак од 108 писаца студија, есеја и критике. Не улазећи у то да ли су ови спискови потпуни, ваља истаћи чињеницу да они не садрже целокупно подручје књижевног стварања: дневника, записа, мемоара, хроника, чак и кад они имају велику књижевну вредност, што је особито значајно за исказивање Револуције у писаним делима.⁶

Далеко селективнији, једностранiji и, рекло би се, валоризованији подаци дати су о томе како се кретало објављивање разних књижевних дела у току две послератне деценије, у „Календару књижевног живота у Југославији 1945—1965“, у књизи Свете Лукића „Савремена југословенска литература 1945—1965“ коју је објавила „Просвета“ 1968. године. Упућивање на ове податке никако не треба схватити и као прихватање целокупног размислања и судова аутора те књиге, јер — то је само његов угао гледања и суђења. У томе попису, заснованом на организационо-професионалном критеријуму, обухваћена је само такозвана чи-

⁵ Аутор се послужио следећим едицијама у овој анализи: 1. „Југословенска поезија“ и „Југословенска проза“ односно „Алманах Савеза књижевника Југославије“; 2. „Лирика из борбе и обнове“, издање „Просвете“ 1947; односно „Поезија бунта и отпора“, „Просвета“, 1959; 3. „Кроз тмине и зоре“, издање „Рад“ 1969; 4. „Људи“, издање „Комунист“ 1969; 5. „Сувремени писци Југославије“, издање „Стварност“ 1966; 6. „Борба и литература, зборник од есеја и статиа“, издање „Култура“ Скопје 1961; 7. „Македонска књижевност“, издање СКЗ 1961; 8. „Антологија југословенске књижевности“, издање „Нолит“ у Београду; 9. разни библиографски приручници и дела појединих писаца; 10. „Речи и дела“, зборник 76 писаца погинулих у Револуцији.

⁶ Данас у Југославији живи и ствара око 1000 удружених и знатан број самосталних писаца. Претежна већина њих инспирисана је и прекупирана темама Револуције. Као доказ прихваћене и продужене револуционарне стваралачке традиције, та чињеница заслужује шире разматрање по мотивима, прекупацији, погледима и ставовима писаца. Међу њима се налазе писци претходници Револуције, они што су се заједно са њом рађали и расли и они што су рођени пошто су топови престали да грме.

ста књижевност и не свих писаца, али је он и као такав довољно речит и показује: да је за две деценије објављено 220 издања поезије, 228 издања прозе, 92 издања критика и есеја и 347 одабраних чланака, полемика и сличног. То јесу остварења од најстаријих до најмлађих писаца, али међу њима нису дела писца који су дали живот у Револуцији иако су њихова дела објављивана у том времену.

У свима овим пописима не налазе се дела писаца из старијег и најстаријег времена, мада су она у том међувремену објављивана и може се рећи да су реафирмисане безмало све праве књижевне вредности.

V

На основу изнесеног може се рећи да је Револуција у Југославији одиграла пресудну улогу у два правца: а) у ослобађању веома импозантних књижевно-стваралачких снага данас и б) у реафирмисању, ренесанси истинских књижевних вредности домаћих и страних писаца од најстаријих времена до данас. Тако је настао значајан фонд нише књижевне баштине и нова, револуционарна традиција повезивања и уважавања свих стварних вредности без обзира на време у коме су и домовину где су настале.⁷

У томе је садржана сва суштина односа Револуције у Југославији према књижевном стварању и ствараоцима, То и јесте битна димензија културно-историјског и философско-историјског гледања на ствараоце и њихова дела. Њу је дужна да расветли наша историографија о Револуцији и посебно књижевна историја, јер се само тако могу избећи једностраности и непотпуности у интерпретацији Револуције на овом тлу. Ово је утолико прешније и нужније, што је књижевно дело, књижевна реч старих и савремених писаца, у првом реду бораца Револуције, већ од самог почетка играла изузетно значајну улогу у њој.

Између два минула светска рата класична и напредна културна и књижевна мисао, домаћа и страна хумана и бунтовна књижевна дела, постали су својина и нашег читаоца. То је омогућило постојање и деловање „Нолита“, „Едиције а. д.“, „Бинозе“, „Зенита“, „Савремене библиотеке“, „Народне просвете“ и тако даље. Велику улогу у томе одиграли су напредни часописи: „Пламен“, „Стожер“, „Литература“, „Нова литература“, „Данас“, „Култура“, „Израз“, „Содобност“, „Књижевни хоризонт“, „Уметност и критика“, „Књижевник“, „Печат“, „Млада култура“, „Млада литература“, „Књижевне свеске“ и тако даље. Путем њих пробијала се напредна и револуционарна културна, књижевна,

⁷ Овде се не расправља о мемоарима, записима, дневницима, споменицама и хроникама. Та врста литературе била је предмет других научних скупова и саветовања, на којима су искристалисана заједничка мишљења.

уметничка и естетичка мисао као драгоцени и суштаствени елемент свести савременог и слободе гладног човека.

То је био период повезивања наше књижевне и уметничке мисли са књижевним животом у свету који је раније био неприступан у нашој културној баштини. Објављена су многа дела истакнутих писаца из светске литературе укључујући и оне из социјалистичке тада једине земље. Упоредо с тим јавила су се дела Мирослава Крлеже, Аугуста Цесарца, Ивана Цанкара, Петра Кочића, Хасана Кикића, Оскара Нохура, дела целокупне плејаде припадника социјалне литературе од Прежихова Воранца до Јована Поповића, Чедо Миндеровића, дела надреалиста и припадника других бунтовних књижевних праваца. Она су повезивала читаоце, пре свега млади и борбени свет, са нашом и светском стварношћу у мучним животом у њој. Развијали су се у то време и жестоки дијалози и распре на књижевној левици око идејних погледа и оријентације у књижевном стварању, културних и философских концепција, теоријских и естетских ставова и перспектива књижевника, човека, света и живота, око револуционарних видика и визија.

Књижевно дело, домаће и преведено, почело је на тај начин да игра изузетно значајну улогу у стварању и уздизању револуционарне и хумане свести и формирању човекове и људске личности. Такву баштину унели су комунисти писци и културни радници у основно духовно оружје за дизање сазнања, свести, морала, етичког кодекса, културног и борбеног доживљаја војника Револуције и народа. Предност је имала родољубива, борбена и револуционарна односно устаничка књижевна реч од Филипа Вишњића и Његоша до Алексе Шантића, Змаја, Отона Жупанчића, Петра Кочића, Ђуре Јакшића, Коче Рацина, Ивана Цанкара, Владимира Назора и других. Остао је досад незабележен пример и податак да су Игманци Прве пролетерске, на Црквицама у Пиви, са отвореним ранама извели за народ Цанкаревог „Слугу Јернеја и његово право“, кога су сами драматизовали по сећању са позоришне представе, режирали и глумили. Такође је готово непознато да је, крај језера у Рилићима, између две борбе против усташа из Купреса, одржано књижевно вече Максима Горког уз тумачење његовог дела и филма „Пастир Костја“ и читање одломака. Записано је да су борци Прве пролетерске за приредбу у Фочи сами писали и изводили играказ „Пролећни телефони“ Нико није записао колико пута је аматерски играно Нушићево „Сумњиво лице“, Кочићев „Јазавац пред судом“, Веселиновићев „Бидо“, Клопчићева „Маги“ и други позоришни комади. Сасвим је непознато колико је пута отпеван хумористични борачки „врабац“, а још мање је било могуће да се бележе оне — неоправдано бачене у заборав — усмене револуционарне беседе, које су биле најмасовнији облик повезивања са народом и често су достигале књижевни ниво, а најчешће су се ослањале на књижевну ми-

сао, реч и дела. Недовољно је разјашњена и књижевна реч, која је сезала од лирике, књижевних цртица, записа, сећања, дневника и хумора до истинских књижевних остварења књижевника ратника у бројним регионалним, бригадним, батаљонским, па чак и четним листовима.

Записано је, ипак, оно што је народ дао као своје борбено лирско и родољубиво остварење бар у највећој мери. Драгоцену студију о томе дао је академик и ратник Душан Недељковић 1960. године под насловом „Прилог проучавању законитости развика нашег народног певања у периоду народне револуције, ослободилачког рата и изградње социјализма Југославије“ Све су то биле будилице револуционарних снага и окрепа неуморних ратника Револуције.

VI

Упоредо са свим тим, још у првој години Револуције, у време устанка, особито касније, настала су бројна, углавном лирска, родољубива и борбена поетска остварења свуда тамо где су се налазили књижевници ратници. То је била нека врста оног допунског, духовног и потресног оружја Револуције, весника слободе и човечне снаге тога дубоко и многострано отуђеног човека у претходним и овој друштвеној формацији и друштвеним односима. Тај устанички, борбени и револуционарни континуитет књижевног израза био је наставак онога „песма нас је одржала“ Сав могући уметнички језик и говор гласнуо се одмах у Револуцији. Развијао се ликовни, музички, сценски и првенствено књижевни живот, не само путем професионалне и аматерске уметничке репродукције него и стварањем нових дела из саме Револуције. Од хорске композиције до веома запажене графике у Словенији, Србији, Хрватској, Босни и Херцеговини и тако даље, до лирских револуционарних песама, поема, лирских прозних записа и драмских једночинки развијао се говор уметничке револуционарне речи и поклича. У извођењу то је увек било удружено са револуционарном беседом. Овај културно-уметнички живот имао је двоструку улогу: прву, да буди и распаљује борбена, ослободилачка и револуционарна расположења и снаге и, другу, да од самог почетка Устанка и Револуције везује аудиторјум масе за културно-уметнички доживљај, за књижевну реч.

Све то полазило је од онога Његошевог „без муке се пјесна не испоја“, од Змајевог „песма нас је одржала, Њојзи хвала“, као и од Шантићевог „ми знамо судбу и све што нас чека, Но страх нам неће заледити груди“, Јакшићевог „Дрзне ли даље, Чућеш громове“, Жупанчићевог „Веш; поет, свој долг?“ и Змајевог „Свуд је гробље, ал је и колевка“ Расло је и гранало се поетско стварање и револуционарно узрастање. Веома је интересантна чињеница да социјалистичка радничка поезија, коју су до Револуције неговала радничка културно-уметничка друштва, ни-

е нашла своје место у овим врењима Револуције. Међутим, поменутој поетској речи из ранијих дана убрзо се придружила народна борбена лирика попут оне: „Ми смо, ми смо сеје испод Коварице, Гдје не, гдје не рађа мајка издајнице“. Она је често и најчешће била повезана са колом или ором као она „Ој свијетла мајска зоро, Мајко наша Црна Горо“. Тако повезане песме и коло или оро биле су пуне заноса, динамике, ритмике и снаге, па су будиле све око себе.

У тој и таквој културно-уметничкој, књижевностваралачкој клими и глади Револуције за књижевним и уметничким животом и изразом рађала су се поетска и прозна уметничка остварења. То су била остварења писаца-бораца, писаца војника Револуције, између две борбе, два збегца, два апела у логорским жицама, два јуриша или два повлачења, између слике узаврелог живота и стратишта, згаришта, пустоши и исконске човекове вере у слободу и победу. Да, и вере у своје човечне и људске снаге толико велике да их ни свемоћни нечовек у човеку не може убити у том човеку заточник услободе и живота достојна човека. И сви су тада слушали у себи гласове и одјеке оне осветничке, самоодбрамбене поетске речи: „Дјецо моја храбри заточници, Вас је ова земља породила, Кршевита, али вама драга“ Одзвањало је све то и у слуховитом уху борца-ствараоца.

Повезана за златну грану древног поетског стабла-родољубивог народног и уметничког стиха и акорда, та доезија се разрастала још од попришта сунчане и поробљене Шпаније па преко Давичове „Србије“, Миндеровићеве „Србије на истоку“ и Рацинове поеме „Јане Сандански“ до Назорове партизанске поезије. Та поетска реч, верно названа поезијом бунта и отпора, та честица снаге која се као цело зове Револуција, расла је напоредо са њом и претапале су се узајамно једна у другу, те обе заједно у човека презасићеног отровима отуђења и тешким оковима робовања.

Земља је хтела, Револуција је хтела, поетски нерв је хтео, па се зато разлегао и одјекнуо глас сваке „ласте у митраљеском гнезду“ у тим суровим ратним данима и бескрајно дугој ратничкој ноћи и стизао је до сваког ратишта и таборишта записиван, преписиван, оштрим слухом ухваћен и памћен. Те поруке, тужбалице, ритмови, борбени покличичи и визије вазда су били везани за целину Револуције и за сваки њен део у коме је увек језгро било Револуција. Зато та поетска реч никад није могла да остане својина само појединог и појединачног дела Земље и народа, само ако је неко стигао да је пренесе. Те поетске речи увек су биле порука — Револуције.⁸ Тако су оне постале општи глас хода Ре-

⁸ У немогућности да се помену сви значајни писци и прикаже понеки одломак из њихових остварења, одабирани су упоредо стихови из разних крајева и са разних језичких подручја. Та разноликост на свој начин изражава јединство поетске мисли и дела.

волуције по мукама и ритам њене песничке поруке на свим же-
зицима ове Земље.⁹

Од Караормана до Богумиле одзвањао је глас поруке Косте
Рацина до еди работник“:

„О, братко! Плукни на таков живот!
со браката твои, со маката ваша,
сронете го овај свет
и но направете —
братски!“¹⁰

А као одјек, одглас тог, њему непознатог поетског поклича,
одзвањао је поетски звон Карела Дестовника Кајуха „пред вели-
ким ројством“:

»Težko, težko nam je umreti,
ker čas je v nas, ki zdaj ga še ni,
ker slišimo otroka, ki se diše.

Zato nam je tako težko,
a vendar je vsakdo ko mati
pripravljen sebe žrtvovati«.

А онда је, као да и себи самом пркоси, Кајух поручио „матери
падлега партизана“:

»Zdaj veter raznaša besede njegove,
prisluhni natanko, da čuješ glasove:
Lepo je, veš, mama, lepo je živeti,
toda, za kar sem umrl, bi hotel še enkrat mreti!«

Ходили су у бескрајно дугој ратничкој партизанској коло-
ни, занесени слуховима снага које још треба пробудити и оних
неодморних које треба разгалити, омамљени несном и премором и
бременити визијом оног светлог сутра — песници, приповедачи,
сликари, кипари, композитори, глумци, певачи, беседници и од

⁹ Поетски одломци који су овде цитирани сведени су на најмању
меру и на селектиране стихове. Тиме је целина песме у знатној мери окр-
њена и осиромашена те се према овим одломцима не може судити о цели-
ни песме и ауторовог дела. Као аргументи којима се илуструје и доказује
одговарајућа теза, ти истргнути делови целине не могу се друкчије схва-
тити.

¹⁰ Одломци песама дати су према издањима: 1) Кочо Рацин: „Стихо-
ви и проза“, книгоиздателство „Кочо Рацин“, Скопје 1954; 2) „Лирика из
борбе и обнове“, „Просвета“ 1947; 3) „Људи“, „Комунист“ 1969; 4) Јован По-
повић: „Песме“, „Култура“ 1951; 5) „Кроз тмине и зоре“, „Рад“ 1969; 6) Текст
Ели Финција узет је из књиге „Десет година нове Југославије“, „Задру-
га“ 1955.

себе отимали и казивали пркос Револуције као свој, бол Револуције као и свој и бојни зов Револуције као свој.¹¹ Некад је то била „Порука тиранину“ Танасија Младеновића, некад тужбалица „Стојанка мајка Кнежопољка“ Скендера Куленовића, некад Назорова „Све што било под пепелом“, некад „Партизанка“ Владимира Поповића, а некад „Јама“ Ивана Горана Ковачића и њена прометејска порука:

„Тко сте? Одакле? Не знам, ал се гријем
 На Вашем свијетлу, Пјевајте. Јер ћутим
 Да сад тек живим, макар можда мријем,
 Свету слободу и Освету слутим...
 Ваша ми пјесма враћа свијетло ока,
 Ко народ силна, ко сунце висока“.

Или је то било видовито и уверено дочаравање победе у највећем паклу битке, битке за рањенике, и израз дуга тога песничког срца у коме „кљује будућност као птица испод коре“ Јована Поповића:

„Твоје срце куца за многе,
 У њему народ и нов дом створен.
 Угиба се земља под ритмом нашега хода.
 Чврсто хватају корен
 а имају крила наше ноге,
 као да лебде, газе
 дуж тешке стазе,
 а имају крила наше ноге,
 на дохват,
 слобода!“

И онда онај прекор Душана Костића са ратишта Волујак:

„И тихо мили колона — завичај у магли остаје.
 На поздрав машу руке.
 Земљо,
 згажена земљо,
 теби се много даје,
 теби се много даје!“

То недељиво јединство човек-Револуција-песник, као залога победе и акценат сједињене снаге, јесте онај изворни податак за разјашњење идејног и духовног, човековог разрастања и снажења Револуције. И, управо зато, то је кључ за отварање легенде и тајне њене победе: све је било једно, и све је било видовито, сна-

¹¹ Било је немогуће дати примере из прозних остварења, иако су она веома бројна, богата и све богатија.

жно и деловно. Снага књижевног ствараоца била је у томе што је видео и другима дочарао сву дубину снаге Револуције и што је сазнао и казао свој дуг народу и њој. То поимање и глас сеже све до тифусарске огњице, до границе јаве и полусвести, па песник, попут Јуре Каштелана, и тамо чита поруку човеку и свету:

„Кад пјесме умиру, ти што си љубав сама,
хоћеш ли умирући живу љубав дати
што пркеси смрти и челик прелама?

Хоћеш ли умирући живу љубав дати
што у сваком срцу изнова се рађа,
хоћеш ли гласом зоре у ноћи запјевати?

Ако панем у мраку, пренеси живима поздрав,
пренеси од гроба до срца, пронеси кроз тмине
пјесму што не гине: слобода, слобода.“

Заслужује посебну пажњу и студију револуционарна родољубива књижевна реч која је овим Тезама и примерима тек наслућена и недоречена. Тај однос писаца према Револуцији, према преображају човека, народа и света разливан у самом боју и о њему у ватромет осећања, мисли, поклича и грцања од болова — који не допуштају падање на колена и покорну главу коју сабља не сече — јесу биографија Револуције, знамен љубави, свести, стваралачког заноса и успона писаца. И, управо зато, то је и повест и традиција, порука и наслеђе, тековина Револуције. Без сазнања, уважавања и исказивања и те компоненте не може се сагледати, исказати и као честито и часно наслеђе оставити лик Револуције. То утолико пре, што је Револуција већ постала стваралачка баштина од најстаријих до најмлађих писаца, на стотине писаца.

VII

Предосећајући и разјашњавајући тај стваралачки феномен, ратник-књижевник Ели Финци говорио је о радосној ретроспективи српске књижевности (а ми можемо с правом додати: и књижевности свих народа и народности Југославије) још на десетогодишњицу победе Револуције. Не превиђајући, већ наглашавајући, и ранију хармонију праве књижевне речи са тенденцијама развртка, Финци је већ тада дао суд који протекла деценија и по није опозвала: „Али није било ни једног периода, на читавој дугој стази историјских плима и осека, у коме би се и најсмелија маштања, најреволуционарнији чинови поетског сна о човеку као господару своје судбине, дакле и своје среће и својих недаћа, без преостатака саглашавали, могло би се чак рећи идентификовали

и са материјалним тенденцијама развитка и са колективним расположењима највећег и најплементитијег броја градитеља будућности. Сан песника и сан народа ту је, најзад, постао један те исти сан, сан који се у делу остварује.“ Једино у томе се може наћи одговор на питање: зашто је толико наших књижевника и књижевних дела везано за токове и судбину Револуције, за њена наслеђа и визије будућности. У међузависности Револуција-уметничко дело, Револуција-ствараоци и њихова дела, тече и тећи ће њихово узајамно разрастање. Зато се одвојени једни од других и засебно узети не могу ни разјаснити ни исказати. Историја, ако не би полазила од таквог видокруга, морала би остати осиромашена недоречена.

Зато основна намена ових Теза јесте: да се скрене и задржи најбња наше научноистраживачке мисли и на овој капиталној компоненти Револуције, њених тековина, наслеђа и стваралачких револуционарних традиција онолико колико су то допуштали оквири и обим једног оваквог сажетог саопштења. Питања која су овде покренута, размишљања којима је пропраћена њихова интерпретација, па и само постављање захтевају далеко ширу, чињеницама и подацима поткрепљену разраду, целовитији, свестранији и конзистентнији приступ овој теми, што је овом приликом било неоствариво. Разумљиво је да ни прилаз, који је аутор одабрао, не мора да буде ни једини ни најбољи, али може да послужи као полазна основица у дијалогу о овој изузетно значајној теми. Аутор је сасвим сигуран да удео и снага других мишљења може ове границе размаћи. Ова питања и ова компонента Револуције то и заслужују. То утолико пре што је од Мирослава Крлеже, Аугуста Цесарца, Прежихова Воранца до Оскара Давича, Михаила Лалића, Јуша Козака, Гирила Космача, Блаже Конеског, Јосипе Баковића, Славка Јаневског, од Матеја Бора до Аце Шопова, Јована Поповића и Бошка Петровића, од Бранка Ђопића до Михаила Ражнатовића, Миодрага Павловића, Васка Поле, Бранка Миљковића, Велимира, Лукића, Јуре Каштелана, од Секндера Куленовића, Вјекослава Калаба, Радована Зоговића, Владана Деснице и Војина Јелића, до Добрице Ђосића, Јордана Леове, Мирка Божића, Ериха Коша, Душана Матића, Пунише Перовића, Меше Селимовића, Ранка Маринковића, Слободана Новака, Душана Костића, Чеда Вуковића, Мишка Крањца, Антонија Исаковића, Сталета Попова и Симона Дракула, Данила Валикијева, Еаца Мекулија и Жозефа Повасига и...? на стотине других створен веома богат опус остварења о Револуцији и за њу, који историчаре обавезује да га интерпретирају. Управо у томе се исцрпљује сва амбиција ових Теза.